
Sociální práce jako sociální konstrukce

PAVEL NAVRÁTIL*

Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, Brno

Social Work as a Social Construction

Abstract: Some social workers think that their work within the frame of their profession has a permanent and unchangeable character. The conception of the permanent and unchangeable character of social work excludes the theory, values and methodology used from possible discussion and reflexive verification. The orientation towards only one model of values, theory and methods runs the risk of harming clients and in a wider sense risks destabilising social relations. The character of social problems and the way to solve them depends on social, economic, cultural and also political conditions. Continual reflection on these conditions and also one's own ethical, theoretical and methodological position is therefore necessary.

The following text is a polemic on the myth of the unchanging character of social work and it is an attempt to explicate the meaning of social pressures which participate in the formation of character of social work. This text rises from the presupposition that social work is socially constructed. Activity which may be seen in one situation as a helping process and referred to as social work may be understood in another situation, for instance, as abetting a delict.

Sociologický časopis, 1998, Vol 34 (No. 1: 37-50)

Úvod

Mezi některými sociálními pracovníky je rozšířen mýtus, že to, co dělají v rámci výkonu své profese, má *trvalou a neměnitelnou povahu*. Takovýto mýtus spočívá na předpokladu existence sady hodnotových kritérií, pracovních teorií a postupů, které jsou použitelné za všech okolností. Představa trvalé a neměnitelné povahy sociální práce vylučuje užívané teorie, hodnoty a postupy z možné diskuse a jejich reflexivního hodnocení. Fixace na jeden hodnotový a teoretický model a z něho vyvozený soubor metodických postupů v sobě ovšem nese riziko poškozování klientely a v širším slova smyslu i riziko destabilizace společenských poměrů.

Povaha sociálních problémů i způsob jejich možného řešení ovšem souvisí se sociálními, ekonomickými, kulturními i politickými poměry, v nichž se klienti i společnost aktuálně vyskytují [Navrátil 1995]. Permanentní reflexe těchto poměrů, tak i vlastních etických a teoretických východisek a samozřejmě také praktikovaných metodických postupů je nutným předpokladem užití *odpovídajícího* způsobu práce s klientem.

Následující text je polemikou s mýtem o neměnné povaze sociální práce a je pokusem o vysvětlení významu sociálních tlaků, které se podílejí na formování charakteru sociální práce.

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Mgr. Pavel Navrátil, katedra sociální politiky a sociální práce, Fakulta sociálních studií, Masarykova univerzita, Arne Nováka 1, 660 88 Brno, e-mail navratil@phil.muni.cz

V textu vycházím z předpokladu, že sociální práce je sociálně konstruována a že bez vědomí této souvislosti jí nemůžeme rozumět ani praktikovat. Aktivita, která se v jedněch podmínkách jeví jako pomoc a je nazývána sociální prací, může být chápána v jiných poměrech například jako napomáhání k trestnému činu.

** příklad první*

Za příklad nám může posloužit potrat. Ne všude je potrat chápán jako legitimní prostředek regulace porodnosti a jeho realizace je zakázána zákonem. Sociální pracovník, který by klientku za těchto okolností vedl k jeho uskutečnění, by se dopustil trestného činu. V Číně byl potrat ustanoven jako povinná forma regulace porodnosti.¹ Sociální pracovník, který by za této situace vedl svoji klientku k odmítnutí potratu, by se dopustil trestného činu a byl by sankcionován.

** příklad druhý*

Jiným příkladem je sociální práce s drogově závislými. Je-li kriminalizováno držení drog a pouhé jejich vlastnictví je stíháno zákonem, je sociální práce s drogově závislými vlastně nelegální a obvykle může nastat jen jako alternativa trestu, pro který se může drogově závislý rozhodnout až po odsouzení. V případě, že držení drog pro vlastní spotřebu nelegální není, sociální práce je významnou preventivní aktivitou.

Na těchto jednoduchých příkladech můžeme vidět, jak sociální poměry mohou podmiňovat úlohu a charakter sociální práce.

Tyto příklady vyvolávají řadu dalších otázek. Například je podstatnou otázkou, v jaké míře je sociální práce institucí, skrze kterou se uskutečňuje sociální kontrola, a v jaké míře je institucí solidarity a pomoci. S tím bývá také souběžně kladena otázka, v jaké míře je sociální práce nástrojem státní kontroly a moci a do jaké míry nástrojem podpory rozvoje občanské svobody a zodpovědnosti. V tomto textu se těmito odvozenými otázkami nezabývám, zájemce o problematiku odkazuji např. na [Dominelli 1997].

Základní tezí tohoto textu je, že sociální práci musíme rozumět v kontextu její sociální konstrukce.

Jako jeden z nástrojů pro ozřejmění tohoto aspektu sociální práce využívám Kuhnova [1962] konceptu paradigmatické modely sociální práce. Dále v tomto textu rozebírám jejich vzájemný vztah, vztah těchto modelů s teoriemi a s vlastní praxí sociální práce. Také analyzuji vliv kulturních faktorů na povahu sociální práce a pojednávám sociální konstrukci elementů sociální práce, které jsou v našem kulturním okruhu považovány za základní; tj. sociální problém, sociální pracovník, klient a kontext sociální práce.

I. Je sociální práce paradigmatický obor?

Zabýváme li se otázkou sociální podmíněnosti sociální práce, otevírá se také prostor pro úvahy o její paradigmatickosti.²

¹) Ženy s vyšším počtem dětí se v případě otěhotnění musely potratu podrobit povinně.

²) V tomto textu používám termín paradigma v Kuhnově smyslu. T. Kuhn [1962: 10] užívá termín paradigma v následujícím významu: „Paradigmata jsou přijímané příklady aktuální vědecké praxe, příklady, které zahrnují zákony, teorii, aplikaci a instrumentaci. To vše poskytuje model, ze kterého vyvěrá určitá koherentní tradice vědeckého výzkumu.“

Můžeme si položit otázku, zda sociální práce jako obor paradigmatickým nebo paradigmatickým vůbec disponuje. Tato otázka je zajímavá zvláště v našem domácím kontextu, kde byl vývoj sociální práce prakticky přerušen až do počátku 90. let [Havrdová 1997] a kde její teoretická i intervenční úroveň ulpěla někde na úrovni let padesátých.

I v podmínkách socialistického Československa se vytvořil jistý koncept sociální práce. Neměl pravděpodobně všechny rysy paradigmatu v Kuhnově smyslu [1962], ale jeho srovnání s paradigmaty, která se vykrystalizovala v tomto století v západních demokratických zemích, je ilustrativní. Rozdíly mezi pojetím sociální práce v socialistickém Československu a v západních demokratických zemích, a také ovšem rozdíly v chápání sociální práce mezi jednotlivými paradigmaty moderních dějin teorie sociální práce mohou dokladovat sociální podmíněnost charakteru sociální práce.

1.1. Moderní západní sociální práce³

Kuhn [1962: 15] nastolil otázku, zda sociální vědy již dospěly do stádia existence paradigmatu.

Zatímco sociologie na tuto otázku odpověděla uznáním „fakticity své vnitřní názorové diferenciací“ [Petrusek 1994: 8], tedy své multiparadigmatičnosti, někteří autoři v oboru sociální práce [např. Fischer 1981, Payne 1997] se snaží doložit, že sociální práce do stádia existence jediného paradigmatu již dospěla.

Payne [1997] souhlasí s představou, že sociální práce svým paradigmatem již disponuje. Snaží se jej charakterizovat a píše, že paradigma sociální práce je sociálně konstruováno a že je sumou všech uplatňovaných teorií i způsobů praxe. V praxi je podle něj akceptováno od toho momentu, kdy většina sociálních pracovníků začne se svými klienty uskutečňovat obdobné typy interakcí.

Payne [1997] své tvrzení o stadiu paradigmatického vývoje sociální práce relativizuje, když se na jiném místě zmiňuje, že v západním myšlení sociální práce jsou přítomny nejméně *tři koncepty*, které lze za paradigmatu považovat. Mezi nimi se podle tohoto autora vede spor o dominanci v diskursu. Proto ještě dochází k proměnám a posunům v tomto rodícím se paradigmatu sociální práce. Přes tuto relativizaci Payne [1997] předpokládá, že sociální práce dospěje k takovému stavu, který bude charakteristický dominancí *jediného* paradigmatu.

Je ovšem otázkou, zda se může jeden z konceptů prosadit ve své původní podobě, zda se paradigma sociální práce ustaví vítězstvím jednoho a úplným potlačením ostatních.

Současný vývoj spíše ukazuje, že se prosazuje teoretický, metodologický a praktický *eklekticismus*, který spojuje hodnotné aspekty více konceptů, bez ohledu na teoretické hranice.

Zmíněné koncepty, které jsou podle Payna [1996] tzv. malými paradigmaty, lze charakterizovat následovně:

1. *Reflexivně-terapeutické paradigma*. Zastánci tohoto přístupu spatřují cíl sociální práce ve snaze pomoci zabezpečit individuům, skupinám i komunitám psychosociální pohodu. Prostředkem jim k tomu je podpora a usnadňování jejich rozvoje a uskutečnění. Důraz kladou na komunikaci. Vycházejí z toho, že proces interakce s jinými modifikuje jejich

³) Moderní západní sociální práce označuje teorie a praxi západních evropských zemí, tak jak se vyvinula v průběhu 20. století.

vlastní myšlenky a současně jim dává možnost jiné ovlivňovat. Tímto procesem vzájemného ovlivňování se sociální práce uskutečňuje jako reflexivní proces. Prostřednictvím této reflexe mohou lidé získat kontrolu nad vlastními pocity a způsobem života.

Tato východiska patří k základním premisám v sociální práci. Dva následující koncepty je ovšem prezentují v modifikované podobě a s jinými akcenty.

2. *Socialisticko-kolektivistické paradigma.* Představitelé tohoto pojetí sociální práce sdílejí představu, že podporou společenské kooperace a solidarity pomohou utlačeným získat vliv na vlastní životy. Sociální práce se proto zaměřuje na posilování (empowerment) vědomí lidí k tomu, aby se autenticky podíleli na tvorbě a změnách institucí. V rámci tohoto konceptu se hovoří o elitách, které akumulují a obnovují společenskou moc a zdroje ve svůj prospěch. Tak vzniká ve společnosti útlak jedněch druhými. Sociální práce se pak snaží o budování společnosti na rovnostářských principech. Osobního nebo sociálního uskutečnění nelze podle představitelů tohoto směru myšlení za nerovných společenských podmínek dosáhnout (jak o ně usiluje reflexivně terapeutický koncept). Aby se sociální a osobní rozvoj mohl uskutečnit, musí dojít k signifikantní společenské změně. Jak reflexivně terapeutické, tak individualisticko-reformistické pojetí akceptuje společenský řád, a tím (podle názoru představitelů socialisticko-kolektivistického konceptu) podporuje a posiluje zájmy elit. Tím dochází k paradoxu, který způsobuje, že lidé, kteří by měli mít největší zisk ze sociální práce, jsou jejím působením *de facto* podstatně omezováni.

3. *Individualisticko-reformistické paradigma.* Zastánci tohoto přístupu chápou sociální práci jako jeden z aspektů systému sociálních služeb. Toto pojetí chce vycházet vstříc individuálním potřebám a současně usiluje o zlepšování systému sociálních služeb, jehož je součástí. V tomto pojetí jde především o pomoc klientům prostřednictvím poskytování informací, kvalifikovaným poradenstvím, zpřístupňováním zdrojů, mediací. Součástí tohoto pojetí sociální práce je snaha o změnu společnosti a jejích institucí, aby lépe odpovídaly potřebám občanů, podpora osobního a sociálního uskutečnění prostřednictvím osobního a komunitního růstu. V praxi se obhájci tohoto konceptu ovšem zaměřují spíše jen na malé individuální změny, které obvykle bezprostředně nevedou k větší sociální změně.

Každý pohled specificky charakterizuje aktivity a cíle sociální práce. Jejich představitelé jsou vůči sobě kritičtí [Řezníček 1994], ale přesto lze mezi jednotlivými koncepty identifikovat podobnosti.

Například těžištěm reflexivně terapeutického i socialisticko-kolektivistického přístupu je změna a rozvoj. Reflexivně terapeutický a individualisticko-reformistický přístup se soustřeďují spíše na práci s individuem než na sociální cíle. Lze tedy konstatovat, že jednotlivé koncepce sociální práce obsahují elementy jiných koncepcí. V některých případech dochází k tomu, že představitelé jednoho pohledu na sociální práci oceňují význam části jiné koncepce. Např. socialisticko-kolektivistický přístup principiálně odmítá sociální efekty, které jsou implicitní složkou individualistických a terapeutických pohledů (zachování stávajícího společenského řádu). Přesto řada sociálních pracovníků, kteří přijali socialisticko-kolektivistický koncept, akceptuje práci s individuem sledující rozvoj osobního potenciálu v rámci stávajícího sociálního řádu.

Skutečnost, že sociální pracovníci jsou schopni akceptovat výhody rozmanitých paradigmat, může naznačovat, že nastolení jediného paradigmatu sociální práce se ode-

hraje spíše formou vzájemného prolnutí než definitivním vítězstvím jednoho teoreticky čistého paradigmatu (jak předpokládá M. Payne [1997]).

Vedle těchto obecných paradigmat disponuje sociální práce sadou teorií, které vysvětlují konkrétní sociální problémy a podávají návody na jejich řešení (dále jen praktické teorie). Zastánci těchto praktických teorií vedou boj o teritorium a aktuální dominaci v diskursu. Součástí tohoto boje je upřednostňování jednoho z výše popsaných paradigmat sociální práce. Např. teorie radikální, antiopresivní i tzv. posilující (empowerment) obhajují a pokoušejí se uskutečňovat akce v socialisticko-kolektivistickém duchu. Existencialistické, humanistické a sociálně psychologické teorie mají důraz reflexivně terapeutický. Úkolově orientované a systémové teorie vycházejí z individualisticko-reformistického pojetí.

1.2. Česká sociální práce

Česká soudobá sociální práce pravděpodobně paradigmatem v Kuhnově smyslu [1962] nedisponuje. Ve své podstatě jím v současnosti ani disponovat nemůže. Kontinuum jejího vývoje bylo přerušeno nejprve komunistickou revolucí v polovině 40. let a později revolucí sametovou na počátku let devadesátých.

Její teoretický vývoj i praktická realizace byla po dobu uplatňování totální komunistické moci podkopána tezí o socialistické společnosti, v níž se žádné sociální problémy nevyskytují. Stranický diskurs,⁴ podle kterého byly sociální problémy vyřešeny revolucí jednou provždy, se stal diskursem veřejným (povinně sdíleným) a v sociálních vědách také odborným. Výzkum sociální práce se přestal realizovat a praxe zůstala jen rutinou ordinovanou byrokratickým kontextem, v jehož rámci se to, čemu se říkalo sociální práce, realizovalo. Sociální práce byla převážně součástí systému státní správy nebo se realizovala ve státě vlastněných institucích. Pokud bychom chtěli identifikovat alespoň jakési obecné principy, v jejichž intencích se sociální práce realizovala, hovořili bychom o byrokracii, administrativě a paternalistickém přístupu. Sociální práce se převážně uskutečňovala v byrokratických organizacích formou administrativy dávek sociálního zabezpečení a v duchu paternalistického pojetí pasivního klienta. Nutno říci, že s těmito „principy“ zápasí sociální práce dodnes.

Sociální práce se v tomto kontextu nemohla rozvinout jako plnohodnotná profese. To, co je profesím vlastní, tj. systém vzdělávání, etický kodex, profesní sdružení atd., se začalo vytvářet až po roce 1989, kdy došlo k zásadní sociální změně. Socialistická vize společnosti byla nahrazena vizí společnosti liberální. Změnily se politické, ekonomické i sociální poměry. Díky těmto změnám se nejen otevřel diskursivní prostor pro identifikaci sociálních problémů, ale fakticky narostla jejich kvantita. Byla objevena a pojmenována nezaměstnanost, chudoba, objevili se lidé bez přístřeší, narostl počet drogově závislých, vzrostla kriminalita apod. Společnost reagovala na tyto jevy narůstajícími obavami. Objevila se poptávka po nových sociálních službách i poptávka po racionálním vysvětlení nově vzniklých problémů i forem jejich řešení. Sociální práce tak byla postavena před společenské očekávání, které podněcuje její teoretické i praktické úsilí.

⁴) Rozuměj diskurs Komunistické strany Československa.

II. Úloha teorie v sociální práci

Pokud se chystám psát o teoriích sociální práce, mám na mysli tzv. moderní teorie sociální práce.⁵ Domnívám se totiž, že takový sociální fenomén, jakým je např. sociální práce, může být chápán jen v určitém časovém a prostorovém kontextu.

Teoretické zázemí je jedním ze zdrojů identity sociálních pracovníků i jednou z podmínek jejich vzájemné komunikace i výkonu. Teoretické myšlenky se prostřednictvím profesní socializace stávají součástí sociálně sdílené konstrukce sociální práce. Užívání teorie také usnadňuje praxi, protože specifikuje *co* se má dělat a *proč*. Každý, kdo se pokouší lidem pomáhat, takové návody potřebuje. Je velmi rozdílné, jestli se naše kroky uskutečňují na základě domněnek, pocitů nebo jednáme-li poučeně na základě kompaktního teoretického rámce. Snaha pomáhat lidem, aniž přesně rozumíme jejich potíží a aniž víme jaké kroky a z jakého důvodu máme podniknout, je nebezpečná a ohrožuje klienty, a v důsledku také společnost.

II.1. Kulturní podmíněnost teorií sociální práce

Vývoj sociální práce, jak poznamenávají Novotná s Schimmerlingovou [1992], probíhá v dobovém kontextu, v celospolečenských souvislostech, tj. v rámci politického, hospodářského, kulturního, výchovného a etického prostředí. Kulturní rámec velmi významným způsobem ovlivňuje charakter sociální práce. V odborné literatuře se také vedou diskuse o tom, zda jsou teorie sociální práce aplikovatelné *globálně* nebo jen v omezené míře s ohledem na jejich *kulturní podmíněnost*.

Moderní teorie sociální práce, o nichž hovořím, vznikly v západních demokratických zemích. Jejich hodnotové premisy vyrůstají na židovské a křesťanské filozofii. Malcolm Payne [1997] uvádí tři okruhy argumentů, které podporují tvrzení, že zmíněné teorie nemůžeme mechanicky využívat ve společnostech s jinou kulturní tradicí.

1. *Hodnotové a kulturní základy některých společností mohou být nekompatibilní s hodnotovou a kulturní bází západní sociální práce.* Sociální filozofie, náboženské systémy se v rozmanitých společnostech mohou odlišovat a v důsledku toho lze očekávat, že individualizované koncepty západní sociální práce budou s některými z nich v konfliktu. V důsledku toho jsou metody sociální práce, které se běžně užívají při řešení problémů ve společnostech západního typu (individuální sociální práce), nepřiměřené problémům ve společnostech jiného typu.

Příkladem může být srovnání individualistické filozofie sociální práce, která vznikla v západních demokratických státech a klade důraz na individuum a jeho práva, s indickou kolektivistickou sociální filozofií, která zdůrazňuje význam rodiny, authority, sociálních sítí. Zatímco západní sociální práce podporuje rozvoj plurality a diverzity prostřednictvím soutěže, filozofie hinduismu usiluje o sjednocení a konkurenci odmítá [viz Kumar 1994, Gangrade 1970].

Canda [1988] dále upozornil na nutnost brát do úvahy také spiritualitu skupin, s nimiž sociální pracovník vstupuje do kontaktu. Wadia (1961) ukázal, jak pojmy indické filozofie hinduismu – dharma (zájem o společnost jako celek a snaha pomáhat ostatním

⁵) Za moderní teorie sociální práce jsou považovány teorie, které vznikly v průběhu tohoto století v západních demokratických společnostech.

lidem) a karma (vysvětluje naši aktuální pozemskou situaci skutky v minulých životech) ovlivnily sociální reformu v Indii i pojetí sociální práce.⁶

2. *Společnosti řeší různé problémy.* Západní sociální práce počítá s předpokladem, že jejím klientům je dostupné velké množství sociálních služeb (v rámci systému sociálních služeb). Vize společnosti, o kterou se opírá, je představa společnosti relativně bohaté a ekonomicky rozvinuté. Problémy, na něž je zaměřena, jsou problémy moderní, urbanizované společnosti. Ve společnostech, které jsou označovány jako třetí svět, kde je ohrožováno prosté biologické přežití, je nasazení moderních metod sociální práce problematické.

3. *Kulturní imperialismus.* Země s rozvinutým tržním hospodářstvím vybudovaly svůj úspěch také intenzivním využíváním zdrojů zemí, které byly dříve jejich koloniemi. Tyto bývalé kolonie zůstaly převážně chudé, a ačkoliv již nejsou koloniemi v politickém slova smyslu, zůstaly pod vlivem kulturním. Rozvinuté země kontrolují přenos znalostí a informací. Západní myšlení tak získalo v těchto společnostech významný vliv. Jejich vlastní kultura a společenské systémy byly narušeny a nebo zničeny v průběhu kolonizace. Kulturní kolonizace nadále pokračuje prostřednictvím šíření světového jazyka, televize, rádia, časopisů a jiných médií.

Státní aparáty koloniálních mocností se veřejnou sociální péčí příliš nezabývaly. Jejich pozornost zaměstnávaly zejména otázky politické a ekonomické. Došlo k oslabení tradičních struktur (např. kmenových pospolitosti), které byly základem sociální péče. Ideje ani služby sociální péče se nijak nerozvíjely. Impulsem jejich vývoje byly později problémy, které vznikly v důsledku kolonizace. Gargett [1977] popisuje, jak se v Zimbabwe začala uplatňovat sociální práce v souvislosti s rozpadem kmenových společenstev, ke kterému došlo vlivem urbanizace iniciované kolonizací.

Některé autory [např. Midgley 1981] vedou popsání skutečnosti a jejich souvislosti k odmítnutí efektů kulturního imperialismu bohatých, ekonomicky rozvinutých zemí. S ohledem na sociální práci je tento postoj vede k přesvědčení, že je třeba tvořit zcela nové přístupy v sociální práci, které berou ohled na lokální kulturní klima.

Payne [1997] tuto představu zpochybňuje a udává čtyři okruhy důvodů, které mají zdůvodnit možnost užití západních metod sociální práce při řešení problémů v zemích jiných kulturních tradic.

1. *Bývalé kolonie jsou v současnosti eticky i kulturně pluralistické.* V těchto zemích je třeba podle něj vytvářet služby, které budou odpovídat potřebám rozmanitých etnických a kulturních skupin. To vytváří předpoklad využití moderních západních postupů sociální práce.

⁶) Způsob interpretace karmy ovlivňuje chápání sociální práce v Indii zásadním způsobem:

1. Dharma jako prostředek duchovního růstu

Skutky lásky k bližnímu jsou prostředkem duchovního růstu a cestou k ukončení řetězce opakujících se životů. Takovéto pojetí karmy umožňuje rozvoj sociálního citění a také sociální práce.

2. Nečinnost jako prostředek duchovního růstu

Je-li za prostředek duchovního růstu považována „nečinnost“ (protože každé lidské jednání je zatíženo sobeckými pohnutkami), nemá sociální práce v takovémto pojetí karmy žádný prostor.

2. *Vliv kulturního kolonialismu nemá totální charakter.* Chakrabarti [1987] např. popsal legislativní pokusy, které se v průběhu 19. století uskutečňovaly s cílem narušit indickou tradici upalování vdov. Jejich zavedení nemělo očekávaný účinek a tradiční způsob zacházení s vdovami se i nadále uplatňoval.

I když je snaha o uplatnění kulturní dominace cílená a razantní, nemusí být její úspěšnost vysoká.

3. *Kontakt dvou kultur může být zdrojem užitečného obohacení obou.* Kulturní transmise nemusí nutně vést k degradaci jedné z kultur, ale může být iniciátorem rozvoje obou. Kulturní tlak z jedné strany může být navíc zdrojem protitlaku na straně druhé. Ten může podnítit vznik explicitních reakcí, které se mohou projevit rozvojem alternativních filozofií a nebo v případě sociální práce také kultivací alternativních modelů sociální práce.

4. *Mezinárodní organizace sociální péče uplatňují eklektický rozsah přístupů.* Jsou komunikační i organizační strukturou, která může napomoci rozvoji takového druhu sociální práce, jejíž charakter odpovídá místnímu kulturnímu klimatu.

III. Sociální konstrukce sociální práce

Jak jsme výše popsali, povaha sociální práce je úzce spjata s kulturním kontextem společnosti, v níž se provádí. Pokud chceme sociální práci rozumět, musíme brát v úvahu její kulturní a sociální souvislosti. Také teorie sociální práce jsou produktem kontextu, ve kterém vznikly.

Lze ovšem předpokládat, že i teorie ovlivňují kontext. Teorie mají vliv na to, jak lidé o sociální práci přemýšlejí a co v rámci ní říkají a dělají. Abychom mohli sociální práci rozumět, musíme se zabývat její sociální konstrukcí.

Koncept sociální konstrukce pochází z pera autorů Bergera a Luckmana [1971]. Jejich základním předpokladem je tvrzení, že realita je průnikem objektivních daností a subjektivních interpretací. Subjektivní definice situace mohou být různé. Jak je tedy možné, že si lidé v komunikaci mohou rozumět? Relativně shodné vnímání reality je výsledkem sdílení našeho vědění v sociálních procesech, které jej organizují a objektivizují. Opakováním se sociální aktivity stávají „realitou“ a lidé je začnou považovat za dané. Lidské jednání je ovlivněno konvencemi založenými na sdíleném vědění. Tyto konvence jsou institucionalizovány, jakmile se způsobem chápání určitého aspektu společnosti souhlasí jisté množství lidí. Potom je tento způsob chápání legitimizován v procesu, v jehož průběhu jsou mu připsány určité významy, které toto pojetí reality integrují do organizovaného a přijatelného systému. Toto pojetí reality je objektivní, protože je široce sdílené. Vzhledem k tomu, že lidé jsou vychováni k tomu, aby určitá vysvětlení akceptovali jako realitu, jsou v jistém smyslu produktem společnosti.

Ve společnosti probíhá cirkulární proces, kterého se na jedné straně účastní individua jako tvůrci sociálních významů a na straně druhé společnost prostřednictvím participace individuů na svých strukturách vytváří konvence, podle nichž lidé jednají. Je to spirála vývoje, během něhož se neustále vytvářejí a přetvářejí struktury. Tyto změny ovlivňují konvence, podle nichž lidé žijí své životy.

Jestliže se takové procesy odehrávají ve společnosti obecně, můžeme předpokládat, že k nim dochází také v rámci sociální práce.

Je nesporné, že sociální a kulturní faktory podmiňují obsah i formu sociální práce. Přesto někteří autoři uvádějí, že jisté elementy jsou její součástí vždy a všude. Např. Payne [1997] za takovéto elementy považuje *sociálního pracovníka, klienta a kontext*.

Ačkoliv lze tento výčet považovat za dostačující, domnívám se, že by bylo adekvátnější jeho rozsah rozšířit ještě o další strukturální element obecné povahy, tj. o *sociální problém*. Jeho sociální definice je předpokladem realizace aktivit sociální práce. Sociální práce jako obor i jako konkrétní aktivita vznikla v reakci na potřebu řešit určité sociální problémy. Proto se domnívám, že sociální problém patří k základním elementům, které strukturálně definují sociální práci.

Jak probíhá sociální konstrukce sociální práce v úrovni těchto čtyř elementů?

III.1. Sociální problém

Všednodenní zkušenost ukazuje, že soužití lidí ve společnosti je zatíženo různými konflikty a problémy, z nichž jenom *některé* získávají význam a status sociálního problému. Věda ani žádná jiná instituce nedisponuje všeobecně uznávaným výčtem kritérií, na jejichž základě by bylo možno určit, co je sociální problém a co nikoliv. Politická rozhodnutí i vědecké práce jsou často v této věci ovlivněny *společenskými postoji*.

Jak jsem již uvedl, neexistuje jednotný, vědecko-výzkumný přístup k této problematice. Sociologové definují sociální problém podle toho, jakou koncepci si zvolí za své výkladové schéma [viz Frič 1989].

V této pasáži vycházím zejména z teorie hodnotového konfliktu a teorie labelingu v pojetí Herberta Blumera [1975]. Jeho koncept umožňuje zachytit sociálně konstruktivistický aspekt definice sociálního problému.

Autoři, kteří uvažují v tomto duchu se pokoušejí charakterizovat sociální problém následujícím způsobem:

Sociální problém se podle nich vyznačuje určitým stavem, „...který je definován významným množstvím lidí jako odchylka od určité normy, kterou společnost obecně sdílí“ [Albrecht 1977: 146]. Řada dalších autorů se přiklání k názoru, že sociální problémy jsou konstituovány především kolektivním definičním procesem. Blumer [1975: 102] píše: „...sociální problémy jsou výsledkem procesu kolektivní definice.“ Na jiném místě tentýž autor [ibid.: 105] myšlenku rozvádí: „...sociální problém existuje primárně v pojmech, v nichž je definován a vyjádřen uvnitř určité společnosti, aniž by musela existovat nějaká specifická objektivní skutečnost. Společenská definice a ne objektivní charakter určité dané společenské podmínky určuje, zda tato podmínka existuje jako sociální problém nebo ne“.

Z naší definice sociálního problému vyplývá, že pokud chceme porozumět souvislostem vzniku sociálního problému, měli bychom se zabývat těmi, kteří určitou sociální situaci jako sociální problém definovali. A. Viebach [1987] píše, že vysvětlení příčin sociálního problému vyžaduje rozbor hodnotových orientací a skupinových aktivit těch, kteří jako první poukázali na určitý sociální deficit a iniciovali veřejnou diskusi. Podobně je v této souvislosti podnětné studium těch, kteří legitimují a kontrolují existenci institucí na řešení problému.

Významným momentem vztahujícím se k výzkumu sociálního problému je otázka legitimacy existence a aktivit iniciačních sociálních aktérů.⁷ Zabýváme-li se příčinami a souvislostmi vzniku sociálního problému s akcentem na aktéry, kteří iniciovali institucionalizaci sociálního problému, pak se oprávněností jejich existence a činnosti musíme zabývat také.

Giesen [1983] konstatuje, že kontrola legitimacy existence těchto aktérů a přístupu k problému nepřináší obtíže jen v těch případech, kde jsou objektivně zjistitelné sociální poruchy definovány jako sociální problém samotnými postiženými a kde jsou jimi požadovány a ustaveny konkrétní strategie řešení. Tím, že postižení definují určitý vlastní deficitní stav jako sociální problém, implikuje jejich definice (příp. z nich odvozený program) jejich vlastní orientaci a hodnotové interpretace, kterými jsou aktivity legitimovány a kontrolovány.

Giesen [1983] také poznamenává, že daleko komplikovanější situace nastane tehdy, když zjištění a definice sociální poruchy nejsou iniciovány těmi, kterých se bezprostředně týká, ale někým jiným. Externí autoři definice pak mohou na základě svých privátních zájmů a subjektivních interpretací označit určité společenské situace stigmatem sociálního problému. Přitom iniciují nejen proces definice, nýbrž se často pokoušejí formulovat a implementovat vlastní strategie řešení problémů. Mezi definicí sociálního problému, kterou učinili externí autoři a definicí sociálního problému skupiny, která je (a nebo také není) určitým problémem dotčena, může být diametrální rozdíl.

III.2. Sociální pracovník

Role sociálního pracovníka je konstruována *profesními očekáváními*, jimiž rozumíme soustavu předpokladů vymezující jeho úlohy a sociální procesy, kterými se člověk sociálním pracovníkem stává. Profesní očekávání jsou ovlivněna historií sociální práce, jejími vztahy k jiným profesím a sociálním institucím. Profesní očekávání mohou variovat s ohledem na sociokulturní podmínky.

Je prakticky nemožné identifikovat všechny faktory, které se podílejí na sociální konstrukci role sociálního pracovníka. Řada sociálních procesů i institucí, které nemají přímé spojení s akademickou či praktickou rovinou sociální práce, se významně podílejí na formování jejího charakteru. Příkladem mohou být politické a legislativní změny, zájmy jiných profesí atd. Politická a veřejná percepce sociálních potřeb podmiňuje společenskou reakci na tyto potřeby. Politická debata, mediální prezentace role sociálního pracovníka ovlivňuje jeho percepci a v souvislosti s tím také jeho úkoly a zaměření.

Díky tomu, že naše společnost prošla sociální změnou, jejíž podstatou byla změna politického řádu, můžeme vnímat vliv tohoto faktoru citlivěji. Jaká úloha se připisovala sociální práci do listopadového zlomu v roce 1989?

7) Pojem aktér je v tomto textu používán pro označení sociálněpolitického činitele, podílejícího se na institucionalizačním procesu. Tento termín užíváme, protože s ním pracuje i dostupná literatura. Volíme ho i s rizikem, že může implikovat takové pojetí sociální politiky, v níž se aktivní role přisuzuje realizátorům sociální práce a pasivní role konzumentům sociální pomoci.

Předlistopadová sociální politika se téměř výhradně orientovala na tzv. objektivně zjiřitelné materiální potřeby a ohraničovala svá opatření na redistribuci příjmů.⁸ Formální úlohou sociálního pracovníka bylo testovat nárok na dávky a realizovat jejich distribuci. Aktuální sociální politika má snahu rozšiřovat svůj rejstřík nástrojů o tzv. sociální služby, jejichž jádrem je aktivní práce s klientem. V jejich centru již nejsou dávky, ale klient sám. Sociální politika dokonce začíná rozšiřovat pole působnosti i na nově definované, dosud nevnímané sociální problémy [Navrátil 1995].

Organizace služeb, legislativa, ekonomická situace a techniky řízení mají vliv na to, jak sociální pracovník může vykonávat svoji práci. Jestliže pracuje ve velké nevládní organizaci, je pravděpodobnější, že bude mít více svobody při volbě technik, které bude používat. Jeho profesní možnosti mohou být naopak omezeny byrokratickým uspořádáním státních institucí. Úkoly sociálního pracovníka budou jinak definovány v organizaci, kde je sociální práce dominantní profesí, jinak tam, kde dominuje jiná profese (zdravotnická zařízení, nápravně výchovné ústavy). Zvláště významné může být uspořádání vztahů mezi státem, zaměstnavateli a zaměstnanci. V zemích, kde do vyjednávání o podmínkách zaměstnávání mohou vstupovat odbory (nebo jiná profesní sdružení), ovlivní charakter práce také ony.

Některé ze zmíněných sociálních skupin a institucí jsou potenciálně nebo aktuálně v konfliktu. Akademickému rozvoji sociální práce mohou bránit zájmy jiných oborů. Může dojít ke konfliktu mezi zaměstnavatelskou definicí úkolů sociální práce, politickými požadavky a definicí profesní. Tyto a případně další zájmové skupiny uplatňují svůj vliv na veřejné mínění, organizační struktury, politický systém a legislativu, aby posílily svoji kontrolu nad teorií i nad definicí role a výkonů sociálního pracovníka.

III.3. Klient

Obecně lze říci, že lidé jsou sociálně definováni jako klienti, pokud vstoupí do interakcí se sociálními pracovníky. To ovšem nemusí vystihovat danou situaci přesně a její aktéři ji mohou vnímat jinak. Příkladem může být sociální pracovník, který jedná jako zástupce klienta. Pracovník je více jeho kolegou než pomocníkem. Pokud sociální pracovník pracuje s dítětem s poruchami učení jako s individualizovanou bytostí, jsou rodiče těchto dětí v pozici jeho kolegů, pokud s ním pracuje jako se součástí celé rodiny, jsou spíše objektem pracovníkovy pomoci.

To, zda je někdo považován za klienta, je záležitostí percepce. Pokud lidé někoho za klienta považují, mohou s ním jako s takovým také jednat. Jeho vlastní definice statusu má jistý vliv, ale není rozhodující. Formální označení určité osoby jako klienta je také významné. Může být původcem takové percepce a nebo jejím posílením. Taková percepce může být sdílena klientem, sociálními pracovníky, lidmi z jiných organizací, členy klientovy rodiny atd. Status klienta může přetrvávat, i když byla sociální práce s klientem přerušena nebo ukončena.

Status klienta se může vázat na určitou kategorii lidí. Například může být spojován s určitou sociální třídou, s určitým územím atp. Status klienta může být spojen se stigmatem.

⁸) Jistě existovaly i ostrůvky pozitivní deviace, na nichž se realizovala sociální práce jiného druhu. Jejich existence však nebyla pravidlem, nýbrž výjimkou.

Být klientem není stav, ale spíše dynamický proces. Lidé se klienty stávají, jednají v roli klienta a také tuto roli opouštějí [Payne 1997]. Tento proces začíná tím, že se klient dostane do kontaktu s organizací, která mu začne prostřednictvím sociálního pracovníka poskytovat sociální služby. Proces, kterým se člověk stává klientem, je sociálně konstruován. Definice sociálních jevů (např. alkoholismu) rozhodnou, zda jsou tyto sociální jevy relevantní pro sociální práci, nebo zda jsou posuzovány jako záležitosti převážně medicínských, kriminalistických, psychologických, náboženských atp.

Cesta, kterou se člověk stává klientem, začíná tím, že si dotyčný začne být vědom svých životních problémů. Toto vědomí spolu s rozmanitými sociálními tlaky může být příčinou vyhledání odborné pomoci.

Až do tohoto okamžiku (vyhledání odborné pomoci) nemusela být rozhodnutí, která klient činil, ovlivněna profesionálním úsudkem. Definice problému, sociální tlaky, představa odpovídající sociální služby mohou vyrůstat z obecné sociální percepce. Některé výzkumy mezi klienty sociálních služeb [Wikler 1986] ukazují, že využití určité sociální služby bývá nejčastěji doporučeno laikem.

V okamžiku, kdy klient vstoupí do interakce se sociálním pracovníkem, začíná proces *přijímání* klienta (intake). V jeho průběhu získávají sociální pracovníci představu o životních podmínkách klienta a zjišťují, zda jsou relevantní z hlediska cílů organizace. V této etapě se také zjišťuje motivace klienta ke spolupráci na řešení problému. Někteří autoři [Specht 1986a] se domnívají, že teprve tím, jak sociální pracovník začne problémovou situaci *šetřit*, otevírá se cesta ke klientství. Jiní autoři [Payne 1997] předpokládají, že klientství vzniká již dříve prostřednictvím sociálně definičních procesů. Většina autorů se ovšem shoduje v tom, že v této fázi není klientství plně rozvinuto. Sociální pracovníci definují lidi v tomto stupni klientství jako žadatele nebo potenciální klienty [Pincus a Minahan 1973]. Další rozvoj klientství je závislý na mnoha faktorech. Klíčové je, zda šetřené poměry odpovídají agenturní definici klientských poměrů. Nezanedbatelné jsou také faktory následující: vzdělání sociálního pracovníka a jeho hodnotové zázemí, veřejná percepce problematiky, profesní a politické trendy.

Doposud jsme hovořili o klientech, kteří vyhledali pomoc sociálních služeb dobrovolně. Ve skutečnosti je mnoho takových klientů, kteří jsou k využití sociálních služeb nuceni. Jsou to klienti přicházející z nařízení soudu, pod tlakem rodičů, učitelů apod. Gabura [Gabura a Pružinská 1995] uvádí, že formální příčina návštěvy klienta významně koreluje s jeho neochotou ke spolupráci a častějším ukončení nápomocného procesu. Podle Payna [1997] většina nedobrovolných klientů pochází z marginalizovaných skupin společnosti. Rooney [1992] uvádí, že úkol sociálního pracovníka při práci s nedobrovolnými klienty spočívá v jeho snaze jim poskytovat svobodu volby ve všech oblastech, ve kterých to je možné.

Specht [1986b] chápe uzavření kontraktu pracovníka s klientem jako završení procesu vzniku klientství. Kontrakty nemusí mít charakter formálně psaného dokumentu. Jejich podstatou je shoda klienta i pracovníka na cíli své spolupráce.

III.4. Kontext sociální práce

Sociální práce se realizuje v organizačním kontextu určité organizace – tj. v rámci seskupení lidí, které vzniklo kvůli dosažení určitých cílů. Organizace je souborem sociálních vztahů, prostřednictvím kterých je ovlivněna sociální konstrukce sociální práce. Organizace jsou pod vlivem ekonomických, politických, organizačních, akademických

tlaků. Tyto tlaky ovlivňují také sociální pracovníky i klienty. Rozsáhlou analýzu faktorů podílejících se na konstrukci sociálně politických opatření jsem provedl již dříve [Navrátil 1995].

Závěr

V tomto textu jsem se pokusil představit sociální práci jako sociálně konstruovaný obor. Smysl takového počínání vnímám jako snahu poskytnout lidem, kteří se sociální práci zabývají, možnost nahlédnout na sociální práci z jiného úhlu, než bývá v diskusích o povaze sociální práce běžné.

Předpokládám, že efektem takového relativizujícího pohledu může být na úrovni praktických sociálních pracovníků jisté znejistění ohledně praktikovaných teoretických konceptů i realizovaných aktivit, na straně druhé může takové nahlédnutí na konstrukci sociální práce znamenat i impuls pro hledání a testování nových adekvátnějších modelů a technik.

Z hlediska pedagogických pracovníků může uplatněný pohled na sociální práci upozornit na potřebu opatrnosti při koncipování strategií výuky, která se aktuálně zavádí jak na školách typu vyšších škol odborných, tak i na univerzitách. Nejde totiž jen o to zahájit výuku převzetím tradičních modelů nebo prostým mechanickým uplatněním nabízejících se zahraničních konceptů. Teorie a metody sociální práce se vyjevily jako zvláště citlivé na své sociální a kulturní podtexty a jejich nereflektované přebírání znamená ohrožení konkrétního klienta i celé společnosti.

Z hlediska výzkumníků a vědeckých pracovníků může uplatněný pohled podnítit zájem o empirický výzkum kulturních, sociálních a jiných kontextů, v jejichž rámci se soudobá sociální práce realizuje. Podobné povahy jsou otázky, zda soudobá sociální práce těmto specifickým společenským podmínkám odpovídá. Takovýto pohled je také výzvou těm, kteří se budou podílet na tvorbě nových teorií a postupů v sociální práci, aby společenské faktory do svého uvažování zahrnuly.

PAVEL NAVRÁTIL vystudoval obory sociologie, sociální politika a sociální práce na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně. Nyní působí na katedře sociální politiky a sociální práce Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně. Zabývá se teoriemi sociální práce, vede supervizní semináře.

Literatura

- Albrecht, G. 1977. „Vorüberlegungen zu einer ‚Theorie sozialer Probleme‘.“ Pp. 143-185 in *Soziologie und Sozialpolitik*, hrsg. von Ch. Ferber, F. Kaufmann. Opladen: Luchterhand.
- Berger, Peter L., Thomas Luckmann 1971. *The Social Construction of Reality*. Harmondsworth: Penguin.
- Blumer, Herbert 1975. „Soziale Probleme als kollektives Verhalten.“ Pp. 102-113 in *Menschliche Bedürfnisse und soziale Steuerung*, hrsg. von K. Hondrich. Hamburg: Quelle a Hayer.
- Canda, Edward R. 1988. „Conceptualising spirituality for social work.“ *Social Casework* 69: 238-47.
- Dominelli, Lena 1997. *Sociology for social work*. London: The Macmillan Press.
- Fisher, Joel 1981. „The social work revolution.“ *Social Work* 26: 199-207.
- Frič, Pavol 1989. „Sociológia sociálnych problémov v USA.“ *Sociológia* 21: 633-647.
- Gabura, J., Jana Pružinská 1995. *Poradenský proces*. Praha: SLON.

- Gangrade, K. D. 1970. „Western Social Work and the Indian World.“ *International Social Work Practice* 13 (3): 4-12.
- Gargett, Eric 1977. *The administration of Transition*. Gwelo: Mambo Press.
- Giesen, B. (1983). Moralische Unternehmer und öffentliche Diskussion. Überlegungen zur gesellschaftlichen Thematisierung sozialer Probleme. KZfSS. 2, 230-54.
- Havrdová, Zuzana 1997. „Rozvoj vzdělávání v sociální práci.“ *Sociální politika* 23: 10.
- Chakrabarti, Mono 1987. „Social welfare provision in India.“ In *Welfare Abroad*, ed. by Roslyn Ford. Edinburgh: Scottish Academic Press.
- Kuhn, Thomas S. 1962. *The structure scientific revolutions*. Chicago: University of Chicago Press.
- Kumar, Hajira 1994. *Social Work: An Experience and Experiment in India*. New Delhi: Gitanjali.
- Midgley, James 1981. *Professional Imperialism: Social work in the Third World*. London: Heineman.
- Navrátil, Pavel 1995. „Institucionalizace protidrogové politiky v ČR.“ Diplomová práce. Brno: Filozofická fakulta Masarykovy univerzity.
- Novotná, Věra, Věra Schimmerlingová 1992. *Sociální práce: její vývoj a metodické postupy*. Praha: Univerzita Karlova.
- Payne, Malcolm 1996. *What is professional social work?* Birmingham: Venture.
- Payne, Malcolm 1997. *Modern social work theory*. London: The Macmillan Press.
- Petrusek, Miloslav 1994. „Sociologie jako názorové soužití a střetávání.“ Pp. 8-15 in *Sociologické pojmosloví*, ed. Alena Vodáková. Praha: SLON.
- Pincus, Allen, Anne Minahan 1973. *Social Work Practice: Model and Method*. Itasca: Peacock.
- Rooney, Ronald 1992. *Strategies for Work with involuntary clients*. New York: Columbia University Press.
- Řezníček, Ivo 1994. *Metody sociální práce*. Praha: SLON.
- Specht, Harry 1986a. „Social work assessment: the route to clienthood – I.“ *Social Casework* 67: 525-532.
- Specht, Harry 1986b. „Social work assessment: the route to clienthood – II.“ *Social Casework* 67, 587-593.
- Viebach, A. 1987. „Organisation in der Drogenpolitik.“ Kandidátská disertace. Münster: Wilhelms-Universität, Die Wirtschaftswissenschaftliche Fakultät.
- Wadia, A. R. 1961. *Ethical and spiritual values in the practice of social work*. Bombay: Allied Publishers Private.
- Wikler, Meir 1986. „Pathways to treatment: how orthodox Jews enter therapy.“ *Social Casework* 67: 113-118.

Summary

In this text I tried to present social work as a socially constructed area. In order that people who are interested in social work may understand social work from a point of view other than that which is common in discussions on the character of social work. On the basis of this view, the need for newer, more adequate models and methodologies of social work may arise. This becomes useful at the moment we start teaching and practising social work (This is the current situation in the Czech Republic). We do not need to adopt well-known theories and methodologies, but to develop such theories and methodologies that correspond with our situation.